

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Ермолаєв Віктор Миколайович,
доктор юридичних наук, професор,
директор Інституту післядипломної освіти
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, академік НАПрН України,
Україна, м. Харків
e-mail: iposvita@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-3305-6591

doi: 10.21564/2414–990x.150.207165

УДК 340.15(094)

ПРИНЦИПИ «ПРАВДИ РУСЬКОЇ» ПРОДОВЖУЮТЬ ЖИТИ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Право сучасної України має своїми витокami звичаєве право і князівське законодавство, судову практику часів Київської Русі. У «Правді Руській», започаткованій Ярославом Мудрим, ці джерела права дозволили законодавцю сформулювати у першому вітчизняному кодексі норми, що врегульовували нові суспільні відносини у давньоруській (давньоукраїнській) державі, обмежували язичницькі звичаї, удосконалювали кримінально- та цивільно-процесуальні форми судочинства. «Правда» на Русі розумілась як закон, справедливість.

Автор доводить важливість правових традицій, інститутів, принципів, започаткованих Правдою Руською для права, правового життя у сучасній Україні. Так, з розширенням сфери приватного права зростає роль правового звичаю у сфері цивільних відносин. Давньоруський і сучасний законодавець однаково вважають охорону життя людини – найважливішим завданням, схоже враховують об'єктивну сторону злочину, слідуєть принципам верховенства права і законності. Правда Ярослава виключила смертну кару з переліку покарань княжим судом, визначила обтяжуючі обставини злочину, закріпила принцип недоторканності особи, передбачила захист особистих, майнових прав людини.

Звернення до Правди Руської виявляє національні традиції в праворозумінні, засади гуманізму в правотворенні й правозастосуванні, наступність у правовій системі України.

Ключові слова: Правда Руська; принципи права; звичаєве право; кримінальна та цивільно-правова відповідальність; захист особистих прав людини; зміст та форми кримінального і цивільного провадження; норми спадкового; зобов'язального; сімейного права.

Ермолаев В. Н., доктор юридических наук, професор, директор Інститута послєдипломного образования Національного юридического університета імени Ярослава Мудрого, академик НАПрН України, Україна, г. Харків.

e-mail: iposvita@nlu.edu.ua ; ORCID 0000-0002-3305-6591

Принципы «Правды Русской» продолжают жить в правовой системе современной Украины

Право современной Украины имеет своими истоками обычное право и княжеское законодательство, судебную практику времен Киевской Руси. В «Правде Русской», основанной Ярославом Мудрым, эти источники права позволили законодателю сформулировать в первом отечественном кодексе нормы, которые регулировали новые общественные отношения в древнерусском (древнеукраинском) государстве, ограничивали языческие обычаи, совершенствовали уголовно и гражданско-процессуальные формы судопроизводства. «Правда» на Руси понималась как закон, справедливость. В статье автор доказывает важность правовых традиций, институтов, принципов, основанных Правдой Русской для права, правовой жизни в современной Украине. Так, с расширением сферы частного права возрастает роль правового обычая в сфере гражданских отношений. Древнерусский и современный законодатель одинаково считают охрану жизни человека – важнейшей задачей, похоже учитывают объективную сторону преступления, следуют принципам верховенства права и законности. Правда Ярослава исключила смертную казнь из перечня наказаний княжеским судом, определила отягчающие обстоятельства преступления, закрепила принцип неприкосновенности личности, предусмотрела защиту личных, имущественных прав человека.

Обращение к Правде Русской определяет национальные традиции в правопонимании, основы гуманизма в правотворчестве и правоприменении, преемственность в правовой системе Украины.

Ключевые слова: Правда Русская; принципы права; обычное право; уголовная и гражданско-правовая ответственность; защита личных прав человека; содержание и формы уголовного и гражданского производства; нормы наследственного; обязательственное; семейное право.

Вступ. Правова спадщина є результатом правового досвіду її народу. Незважаючи на складні історичні умови, починаючи із політичної консолідації східних слов'ян і становлення Давньоруської держави, часи перерваного державотворення та його відновлення у XVII і XX ст., цей досвід збагатив правову культуру і правові традиції українського народу, забезпечив існування і розвиток власної політичної і правової системи в часи відродження державності. Формування правової системи сучасної України починається із звичаєвого права і князівського законодавства Володимира Великого та Ярослава Мудрого, їх судової діяльності часів Київської Русі [1, с. 222–232; 6, 196–214].

Розвиток суспільних відносин, економічних змін, духовного світу з прийняттям і поширенням християнства, складної політичної ситуації на Русі 1015–1019, 1068–1072, 1113–1125 рр. вимагали радикальних заходів, законодавчих обмежень, передусім щодо викорінення язичницьких звичаїв, насилля, розбоїв, крадіжок. Законодавці Правди Руської були зацікавлені у забезпеченні стабільності кримінального законодавства, щоб захистити суспільство від злочинів або принаймні знизити рівень злочинності. Але кодифікації норм права в Правді притаманний і певний динамізм, зумовлений багатьма причинами – розвитком доменіального князівського господарства, вотчинного крупного землеволодіння, появою нових видів суспільно небезпечної поведінки, необхідності уточнення

окремих положень Ярославової Правди, удосконалення кримінально- та цивільно-процесуальних форм, традиційних процедур здійснення судочинства. Отже, поглиблювалося регулювання тих суспільних відносин, які потребували деталізації і конкретизації – майнового, спадкового, визначення головних елементів сімейного права, перегляду санкцій за вбивство «княжих людей».

Оскільки право – нормативна основа всієї правової системи, цікаво хоча б побіжно спробувати виділити спадкоємні риси «законодавчого права» Київської Русі й сучасної України. Зрозуміло, рівень розвитку права і правосвідомості, їх місце в житті суспільства, засвоєння правових цінностей та умови різьомі змінилися у нашій країні за тисячу років. У Київській Русі княжа влада була єдиним джерелом законодавства, існували чіткий поділ на вільних і невільних людей, диференціація їх прав і обов'язків залежно від їх соціального статусу, укорінені язичницькі звичаї та багато інших архаїзмів. Тому на перший погляд здається некоректним говорити про цінність правових традицій, інститутів, принципів Правди Руської для сучасного правового життя.

Але, по-перше, залишилось з минулих часів у порядку правонаступництва використання норм звичаєвого права. В Україні правовий звичай хоча й має статус додаткового джерела права, проте його роль зростає в умовах розширення сфери приватного права. Стаття 7 ЦК України закріплює можливість застосування звичаїв, які є усталеними у сфері цивільних відносин. Особливого значення набуває звичай ділового обороту, який активно використовується, наприклад, при регулюванні зобов'язальних відносин. Так, зазначені у ст. 526 ЦК України загальні умови виконання зобов'язань передбачають узгодження поведінки суб'єктів виконання з умовами договору, вимогами ЦКУ та інших законодавчих актів, звичаїв ділового обороту. Аналогічні посилання на них містять і статті 527, 529, 531, 627, 654 Цивільного кодексу України. Цей Кодекс містить посилання й на звичаї національних меншин і місцеві звичаї (ст. 28). Стаття 333 ЦКУ допускає набуття права власності на загальнодоступні дари природи у разі, коли особа діяла за законом, відповідно до місцевого звичаю або дозволу власника земельної ділянки [4; 5]. На «звичаї торговельного мореплавства» є посилання й у Кодексі торговельного мореплавства (ст. ст. 6, 293, 295). У Сімейному кодексі України встановлено, що при вирішенні сімейного спору суд може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, якщо вони не суперечать вимогам кодексу, інших законів. Отже, звичаї та засноване на них звичаєве право продовжують відігравати істотну роль у формуванні вітчизняної правової системи.

По-друге, цікавим є вплив політичних, соціальних, економічних чинників на формування та розвиток системи законодавства, зв'язок з іншими соціальними явищами, ефективність правового регулювання. Істотним є те, що на появу Ярославової Правди вплинули такі чинники, як закінчення війни за київський престол, гостра потреба у правовому захисті життя вільних людей у державі, їх майнових інтересів, великого вотчинного землеволодіння, врегулювання правовідносин «княжих мужів» з місцевим населенням, визначення правового

статусу іноземців тощо. Варто зауважити і таку властивість законодавства великого князя Ярослава Мудрого і Ярославичів, як його стабільність і новелізацію усталених норм Правди з урахуванням необхідності розширення сфери правового регулювання.

По-третє, визначаючи форму правління у Київській Русі як ранньофеодальну монархію, історики держави і права часто не зважають на наявність в її політичній системі таких традиційних демократичних інститутів, як віче, органів міського самоврядування, боярської ради при великих київських князях [1, с. 508–511]. Так, Ярослав Мудрий дав новгородцям «Правду Руську», виконавши свою обіцянку на новгородському вічі. «Правда Ярославичів» приймалася на з'їзді трьох синів Ярослава за участі київських бояр і намісників інших міст (ст. 18 Короткої редакції Правди (далі – КП) [6, с. 9–11]. «Устав» Володимира Мономаха приймався теж на особливій нараді великого князя разом з боярами і посадниками в с. Берестовім під Києвом (ст. 53 Розширеної редакції Правди (далі – РП) [6, с. 31–39]. Таким чином, великі київські князі у законотворенні зважали на демократичні традиції Русі, прагнули до соціального порозуміння, гуманізму [6, с. 339–367].

А головне – незважаючи на зміни у суспільній, побутовій правосвідомості і правовій культурі суспільства за тисячу років, у нормативній складовій сучасної правової системи України, її регулятивній та охоронній функціях можна простежити певну наступність з Руською Правдою. Вона помітна у загальних принципах, нормах та інститутах права, його джерелах.

Метою даної статті є окреслення загальних принципів, характерних норм та інститутів права у першому вітчизняному юридичному кодексі – Правді Руській, їх трансформації й традиції у правовій системі сучасної України. При цьому автор враховує й використовує наукові здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії цієї визначної правової пам'ятки Київської Русі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення Правди розпочалося ще у XVIII ст., коли російський історик В. Татищев знайшов в літописах цю пам'ятку (1738 р.) й були здійснені перші публікації її текстів. У радянські часи їх видання за сімома списками і п'ятьма редакціями вперше було здійснене у Києві С. Юшковим 1935 р. Результатом подальшого вивчення Правди Руської стало її академічне видання та коментарів до неї за редакцією Б. Грекова (1940–1963 рр.), «Памятников права Киевского государства. X–XII вв.» за редакцією С. Юшкова, тому I «Законодательства Древней Руси» 1984 р. (відп. ред. В. Янін) та ін. Проте радянські видання цієї юридичної пам'ятки, не дивлячись на безперечні археографічні і текстологічні досягнення, сьогодні є значною мірою застарілими через марксистсько-ленінську методологію тлумачення історії Київської Русі, юридичної природи права і держави, класового змісту норм закону, злочинів і покарань, суб'єктивної і об'єктивної сторони злочинних діянь тощо.

У сучасній українській історіографії Правди поки що маємо лише кілька праць. Окрім коротких нарисів [11; 13], осібно стоїть праця відомого історика

О. П. Толочка, де він спробував пояснити більш пізні, літописне походження Короткої редакції Правди Руської [12]. Найбільш ґрунтовними, на рівні сучасної юридичної науки, нині видані тексти Правди і коментарі до них – «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства» [6] та «Київська Русь: пам'ятки права (X–XIII ст.): тексти, переклади, коментарі» [14].

Виклад основного матеріалу. «Правда» на Русі розумілась як закон, за звичаєвим правом – справедливість, що ріднить таке праворозуміння з античним. У Давній Греції, починаючи з Сократа, Платона, Арістотеля, право тлумачилось як мірило справедливості, регулюючою нормою політичного спілкування, («адже закон є щось справедливе») [7, с. 415, 421]. У справедливості права вбачається його загальнолюдська і позачасова цінність. Зрозуміло, що зміст справедливості не абстрактний, а конкретно-історичний, але є в ньому і метафізичне – справедливе по суті, гуманне, високоморальне, легітимне, пріоритетне навіть над принципами свободи і рівності.

«Правда Ярослава» (ст. 1–18 КП) розпочинається статтею про навмисне вбивство і обмежує застосування кровної помсти як пережитку родового ладу: колом осіб, наділених таким правом та передбаченою альтернативою – головицтвом і вірою (ст. 1 КП; ст. 1 РП). Норми статті не допускають застосування самосуду чи особистої помсти, передбачають можливість застосування матеріального відшкодування для потерпілої сторони і князя. За змістом статті визначена санкція за умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині належить до юрисдикції княжого суду.

Кримінальний кодекс України в його Особливій частині теж розпочинається II розділом – «Злочини проти життя та здоров'я особи», де в ст. 115 подається поняття вбивства, передбачено відповідальність за цей особливо небезпечний злочин. Як і ст. 1 КП і РП, ч. 1 ст. 115 ККУ передбачає відповідальність за вбивство без обтяжуючих та пом'якшуючих обставин (т. зв. умисне вбивство), їх ознаки містять статті 116–118 ККУ. Цією ж статтею охоплюються вбивства в бійці, з помсти на ґрунті особистих стосунків та деякі інші [3]. Отже, давньоруський і сучасний законодавець однаково вважають охорону життя людини своїм найважливішим завданням, схоже враховують об'єктивну сторону вбивства, хоча її ознаки час і суспільно-політичні умови суттєво змінили. Об'єктивний бік злочину в Правді ще недостатньо виражений, тут виділяються лише дві стадії вчинення злочину: замах на злочин і закінчений злочин. Його суб'єктивну сторону законодавець Руської Правди визначав в інших статтях (ст. ст. 19, 20 КП, 6–8, 12 РП та ін.)

Соціальна стратифікація давньоруського суспільства була набагато складнішою, а охорона життя державних службовців набагато гострішою, ніж сучасна. Тому законодавець Правди, враховуючи ці обставини, передбачив юридичну відповідальність за вбивство огнищанина – княжого дворецького, тіуна – судового чиновника, старшого конюшого, вбивство яких каралося подвійною вірою (ст. ст. 19–23 КП) або 40-гривневою вірою за вбивство тіуна або мечника чи грідіна за статтями 1, 3, 12 РП. Розширена Правда визначала розмір штрафу за

вбивство залежно від соціального статусу вбитого. За вбивство простого селянина-рядовича (працював за договором), смерда, холопа чи раба стягувалося лише 5 гривень. Розвитком положень статей Правди, в яких йшлося про вбивство «княжих мужів» – державних діячів, зрозуміло з урахуванням радикальних історичних змін, можна вважати ст. 112 ККУ України «Посягання на життя державного чи громадського діяча», де основним безпосереднім об'єктом цього злочину є теж відносини, що забезпечують нормальну діяльність державної влади, а обов'язковим додатковим об'єктом – життя людини. На відміну від КК України, посягання на життя «княжих мужів» у Правді йшло після статті про вбивство будь-якої вільної людини – русина, грідіна, купчини, ябетника чи навіть виключеного з общини ізгоя. Такі пріоритети роблять честь законодавцю Руської Правди.

Здавалося б, часи кровної помсти, укоріненої у звичаєвому праві стародавніх народів, а отже, і у східних слов'ян, давно минули. Ярослав Мудрий у своїй Правді закріпив обмеження застосування кровної помсти як законної санкції за вбивство людини, звузив коло можливих месників найближчими родичами, визначив альтернативу для них у вигляді грошового відшкодування – «головництва». А після смерті великого князя Ярослава його сини разом із своїми «мужами» «отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все яко же Ярослав судил, такоже и сынове его уставиша» (ст. 2 РП). Отже, нова редакція Руської Правди даною статтею відмінила право кровної помсти, замінила її грошовим штрафом. Вищою мірою покарання був так званий «потік і розграбування», який призначався за вбивство у розбої (ст. 7 РП), конокрадіство (ст. 35 РП), підпал будинку або гумна (ст. 83 РП). За цими статтями у злочинця конфісковувалося все майно («пограбування»), він виганявся разом з родиною з общини («потік»), що прирікало вигнаних на жебракування чи холопство. Таким чином, Ярославичі продовжили гуманну лінію розвитку кримінального права, започатковану їх батьком. Адже Правда Ярослава не лише обмежила застосування кровної помсти, а й виключила смертну кару із переліку покарань княжим судом. Відповідно до принципів Ради Європи не допускає покарання у вигляді смертної кари і КК України, тим самим продовжуючи гуманну лінію Правди у кримінальному праві.

Між іншим, ця міра покарання у ті середньовічні часи була поширеною у законодавстві сусідніх країн. У Візантії, від якої Русь сприйняла християнство, справи про вбивство вирішувались винесенням судом смертної кари злочинцю за умисне чи ненавмисне вбивство. Права на помсту візантійський закон не передбачав [8, с. 72, 188–189]. Закон норвезького короля Олафа Святого (бл. 995–1030) теж проголошував: «...хто б не вбив людину без причини, він повинен бути позбавлений миру і власності, і де б його не було знайдено, його слід вважати поза законом, від нього ніяке відшкодування не може бути прийнято ні королем, ні родичами» [9, с. 37].

Проте і через тисячоліття вбивство з помсти як мотив злочину ще не викорінено у боротьбі із злочинністю. ККУ передбачає покарання за посягання на

життя державного або громадянського діяча за мотивом помсти за їх діяльність, перешкоджання чи зміни її характеру (п. 8 ч. 2 ст. 115 ККУ). Вбивство таких осіб на ґрунті особистих взаємовідносин кваліфікується як злочин проти життя. Вбивство особи з помсти кваліфікується за ч. 1 тієї ж статті КК і тоді, коли воно не пов'язане з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку і вчинене на ґрунті особистих стосунків у зв'язку з діями потерпілого, помсти за матеріальну шкоду тощо. Очевидна причина існування помсти як мотиву злочину не стільки в природі суспільних відносин, скільки в незмінній природі людей, схильних до протиправних дій, і в часи Ярославової Правди, і в часи ККУ незалежної України.

Звертає на себе увагу, що в обох нормативно-правових актах, розділених тисячоліттям, вирішуються два основних завдання, хоча й не задекларованих законодавцями Правди, — охорона суспільних відносин від злочинних посягань, запобігання злочинам, попередження про правові наслідки їх вчинення. В обох нормативно-правових актах (у Правді — за змістом ст. ст. 19, 20 КП) вбивство кваліфікується як протиправне позбавлення життя, із суб'єктивної сторони — умисним чи необережним. Законодавець Правди визначив й обтяжуючі обставини злочину, наслідком якого стала смерть «княжого мужа»: коли його вбито «несправедливо», або «в розбої», здійсненого, очевидно, з корисливих мотивів, чи вбивцею-крадієм (ст. ст. 19–21 КП, 3, 6 РП). Пом'якшуючою обставиною в Правді кваліфікується вбивство «в сваде или на пиру явлено» (відкрито, публічно) (ст. 6 РП). Законодавець тут слідує принципу, прийнятому в Середні віки: якщо вбивство здійснено у чесному поєдинку чи під час сутички або сварки на банкеті, при захисті честі, без ознак злої волі, то вбивця сплачує лише віру за допомогою верві-общини.

У частинах 6, 7 ст. 115 ККУ обтяжуючими обставинами умисного вбивства названо також корисливі і хуліганські мотиви. Коментатори статті вважають, що у разі умисного вбивства у бійці або сварці за відсутності обтяжуючих обставин воно повинно кваліфікуватись як просте умисне вбивство, незалежно від того, за чиєю ініціативою виникла бійка або сварка, де можуть мати місце й пом'якшуючі обставини, передбачені статтями 116 і 118 ККУ. Отже, законодавець Кримінального кодексу передбачив у випадках умисного вбивства обтяжуючі і пом'якшуючі обставини, частина яких передбачалась ще законодавцем Правди Руської, адже обидва слідували принципу співмірності покарання злочину.

Цей давньоруський кодекс передбачав відповідальність за заподіяння людині каліцтва, ран та побоїв. Ідеться як про умисні тяжкі тілесні ушкодження (ст. ст. 5–7 КП; 27, 28 РП), середньої тяжкості (ст. ст. 2, 8, 9 КП; 23, 24 РП), легке тілесне ушкодження (ст. ст. 3, 10 КП; 25, 27–31, 67, 68 РП). Залежно від тяжкості тілесних ушкоджень законодавець встановив диференційований штраф у 40, 12 і 3 гривень (мінімальний штраф дорівнював вартості бойового коня). Статті про умисні тілесні ушкодження, побої і мордування різняться між собою і залежно від предмета, засобу, з допомогою яких було здійснено злочинне діяння. Його кваліфікація враховує не лише ступінь тяжкості тілесних

ушкоджень, а й ступінь «образи» потерпілого. Так, заподіяння ударів палкою, жердиною, плоскою частиною меча або його піхвами вважалося в Давній Русі особливо образливим для потерпілого і законодавець їх деталізує. На відміну від Правди Руської, ККУ вважає, що спосіб заподіяння тілесного ушкодження, а також засоби, які були використані при цьому, не є критерієм віднесення тілесного ушкодження до небезпечного для життя, а побої відрізняє від тілесних ушкоджень [3]. Отже, йдеться лише про визначення заподіяння шкоди здоров'ю, не враховується обтяжуюча обставина – шкода для честі й гідності потерпілого внаслідок використання злочинцем образливих для потерпілого способів чи засобів тілесного ушкодження, їх зв'язок з винним умислом потерпілого. Із формулювання п. 4 ч. 2 ст. 23 ЦКУ випливає, що приниження честі, гідності, а також ділової репутації визнається проявом моральної шкоди, підстави відповідальності та відшкодування моральної шкоди передбачені статтями 1167 та 1168 ЦКУ [5].

За змістом статей Руської Правди об'єктивна сторона тілесного ушкодження чи побоїв лаконічно визначає лише причинний зв'язок між злочинним діянням та його наслідками. За класифікацією ж тілесних ушкоджень, покарання штрафом за умисні легкі тілесні ушкодження та побої можна говорити про принципову схожість чи традицію Руської Правди і ККУ, ЦКУ, законодавці яких, очевидно, вважали важливою належну кримінально-правову і цивільну охорону здоров'я людини. Цікаво, що Ярослав Мудрий у ст. 2 Правди передбачив не лише грошове відшкодування кривдником людині зі слідами побоїв (синцями чи кров'ю), а ще й плати лікарю. Застосування такої санкції КК України не передбачає, адже цей злочин «не призводить до порушення анатомічної цілості тканин або нормального функціонування тканин чи органів тіла людини»! А медицина у нас безоплатна... Не передбачає ст. 126 ККУ і дії потерпілого у відповідь на образу чи умисне завдання удару кривдником. «Суд Ярослава Володимировича» у ст. 26 так формулює її гіпотезу і санкцію: якщо ж (образжений), не стерпівши, (у відповідь) ударить того (тобто кривдника), мечем, то цього йому в провину не ставити. Такі були поняття у Ярослава Мудрого і Ярославичів про захист честі й гідності вільної людини.

Правда Руська передбачала захист особистих прав людини – бояр, вільних общинників, навіть залежних людей (закупів, холопів) і навіть рабів. Так, статті 56–62 РП беруть під захист закупа (наймита), якого покривдить господар, відбере його власне майно, поб'є безглуздо, перебуваючи п'яним, або продасть його в холопи, то за порушення його прав господар повинен не лише відшкодувати матеріальні збитки потерпілого, надати йому свободу від зобов'язань, а й сплатити за кривду штраф, сума якого залежить від вчиненої кривди, порушення особистих і майнових прав. Додержуючись принципу законності, законодавець Правди передбачає захист закупа від образ і кривди господаря, можливість звернення потерпілого до суду, який повинен «дати йому правду». Отже, незважаючи на соціальну і майнову диференціацію населення Русі, законодавець прагнув утвердити начала рівноправності в державі, як вона

розумілась у ті часи. Промовисто, що за часів Ярослава Мудрого, Ярославичів і Володимира Мономаха Русь не знала переслідувань людей залежно від їх релігійних переконань. Тож Правда Руська не знала і прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань, статі, майнового стану чи місця проживання.

Законодавець дбав і про запобіжну, а не лише каральну діяльність, формування соціальної толерантності і повагу до соціальних, релігійних і моральних цінностей, на законослухняну поведінку. У деяких нормах Правди містяться додаткові санкції щодо порушення норм моралі (ст. ст. 3, 13, 16, 19, 30, 31, 33, 38 КП; 8, 19, 29 РП та ін.), помітне перенесення в закон заповідей релігійної моралі (ст. ст. 1, 12, 13 КП; 5, 6, 21, 22, 33 РП та ін.).

Стаття 30 Конституції України гарантує кожному громадянину недоторканність житла, ст. 162 Кримінального кодексу встановлює кримінальну відповідальність за порушення цього конституційного права громадян. Коментатори ККУ справедливо вважають, що у разі коли проникнення до житла чи до іншого володіння особи здійснюється з метою викрадення чужого майна шляхом крадіжки (ч. 3 ст. 185 ККУ), грабежу (ч. 3 ст. 186 ККУ) або розбою (ч. 3 ст. 187 ККУ), то додаткова кваліфікація таких дій за ст. 162 ККУ зайва, оскільки у таких випадках проникнення є кваліфікуючою обставиною і враховується законодавцем при визначенні санкцій за їх вчинення.

Приблизно такої ж думки був і законодавець Правди Руської. У ст. 38 КП викладена диспозиція: якщо вб'ють крадія на своєму дворі чи біля кліті (нижньої частини дому) або біля хліву, то так тому і бути. Адже двір являв собою житлово-господарський комплекс, незаконне проникнення в який виражало об'єктивну сторону злочину і вважалося суспільно небезпечним.

Загалом у Правді захисту майна, особливо феодалів, приділялося багато уваги. Суб'єктами власності виступали князь, бояри, дружинники, селяни — рядовичи, смерди, закупи, територіальна община. Вони не рівні перед законом у своїх правах власності, розпорядженні нею і охороною. Право власності законодавець Правди вважав непорушним. Лише за знищення знаку власності (на борті для бджіл, дереві), розорення межі винний повинен був сплатити штраф, рівний вартості чотирьох бойових або шести робочих коней. Розвиток господарства феодалів призвів до охорони нормами Правди таких об'єктів власності, як челядь, нерухоме майно, сільськогосподарські та мисливські угіддя, худоба, свійська птиця тощо. Близько половини статей КП і понад половини статей РП присвячені захисту приватної власності, які містять правові норми, що встановлюють кримінальну відповідальність за злочини проти власності.

Час, радикальні зміни політичної, правової і економічної системи держави і суспільства України привели до зміни статусу суб'єктів права власності — ст. 13 Конституції проголошує рівність усіх суб'єктів права власності і господарювання перед законом, рівне забезпечення захисту їх права державою. На підставі статей 324–327 ЦКУ суб'єктами власності в нашій державі виступають народ України, фізичні та юридичні особи, держава, територіальні громади. Але

як і для законодавця Правди право власності в нашій державі є непорушним. Продовжуючи правову традицію, КК України виділяє в предметі злочину юридичну, економічну, соціальну і фактичну його ознаки, злочини у формі крадіжки (ст. 185 ККУ), шахрайства (ст. 190 ККУ), привласнення чи розтрати (ст. 191). Введення штрафів за незначні кримінальні злочини в економічній сфері, передбачені новими ККУ і КПКУ — законодавча практика, започаткована Правдою. На відміну від Правди, ККУ відрізняє від цих злочинів дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення, розтрати як адміністративні правопорушення, передбачені ст. 51 КУпАП.

Стаття 11 ККУ визнає злочином лише суспільно небезпечне винне діяння. Для законодавця ж Правди «тятьба» у всіх її проявах — крадіжка коня чи вола, зерна, холопа чи раба, бджолоїної борті, голуба чи курчат — небезпечні майнові злочини, які карались диференційованими штрафами на користь князя. Законодавець послідовно відстоював недоторканність права феодалної власності, передбачав за певних умов, як уже зазначалося, можливість безкарного вбивства злодія, якого захопили у дворі, хаті чи хліві. Отже, час, радикальна зміна соціально-економічних умов, правового життя, правової свідомості вніс суттєві корективи в розрізнення майнових злочинів та їх кваліфікацію. В основі незмінними залишились предмет злочину, його ознаки, тлумачення законодавцем об'єктивної та суб'єктивної сторони крадіжки, грабежу, розбою, шахрайства.

Таким чином, і давньоруська Правда, і сучасний Кримінальний кодекс України мають своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини (у РП — тільки вільної частини населення), власності (у РП зміст права власності залежав від того, хто був її суб'єктом і що належало до об'єктів цього права), громадського порядку та громадської безпеки від злочинних посягань, запобігання злочинам. Зрозуміло, для законодавця Правди Руської захист інтересів держави, громадський порядок і безпека були вимогою часу і стояли на першому місці. Конкретно-історичні обставини (зростання рівня злочинності, соціальних конфліктів, великого вотчинного землеволодіння та ін.) примусили законодавця визначити найбільш небезпечні діяння, покарання для осіб, які їх вчинили. Але не архаїчна складова її норм є визначальною.

Звертає на себе увагу юридична довершеність давньоруської Правди, слідування законодавцем принципам права – верховенства права (проти самоуправства, кривавої помсти, викорінення язичницьких звичаїв, щоб закон став дієвим інструментом регулювання всіх складних відносин); визначеності (у чіткості визначення підстав, цілей і змісту нормативних приписів. У них передбачаються найбільш типові реальні ситуації, склади злочинів); законності (у додержанні тіунами, мечниками, отроками норм Правди). Законодавець закріпив у її нормах право на свободу та особисту недоторканність, недоторканність права власності, презумпції невинуватості, забезпечення права на захист, змагальність сторін у судовому процесі та інші, які знайшли подальший розвиток у сучасному вітчизняному законодавстві. Законодавець вирізняє закінчений та незакінчений злочин, замах на злочин і кримінальну відповідальність за них, передбачає

обмежену осудність залежних людей, кримінальну відповідальність за злочин у стані сп'яніння та ін. Навіть з точки зору сучасного правознавства вражає висока юридична і нормотворча техніка законодавця Правди Руської досконалість форми, структури норм та лаконізм мови цього давньоруського кодексу.

Зміст та форми кримінального і цивільного провадження за Правдою Руською відображають, у тій чи іншій мірі, ці загальні засади. Так, її положення, викладені у статтях, сформульовані лаконічно, зрозуміло і передбачувано для давньоруського читача і судових чиновників, встановлені покарання, переважно грошові штрафи, справедливі з точки зору князівської влади і звичаєвого права, адже ієрархія засобів покарань враховувала соціальний статус як потерпілого, так і злочинця. Зокрема, за «муки» смерда «без княжа слова» (дозволу) стягався штраф у 3 гривні, за катування ж огнищанина — 12 (ст. 31 КП). Відстоюючи право на свободу, Правда не допускає і карає свавілля господаря, який намагався позбавити свободи закупа, продавши його в холопи, або безпідставно покривдить (ст. ст. 57–62, 64 РП). У сфері зобов'язального права ця пам'ятка права, додержуючись принципу справедливості, вирізняла банкрутство купця без вини потерпілого внаслідок стихійного лиха, аварії судна чи розбійного нападу. У цьому разі йому надавалася відстрочка у сплаті боргу (ст. 54 РП). У законі ретельно регламентується порядок купівлі-продажу, в тому числі челядина, установлення добросовісного придбання речі, відшкодування збитків, обмеження стягнення відсотків з позики тощо (ст. 16 КП, ст. ст. 37–39, 48, 53 РП та ін.). Тут ще чітко не відрізняється кримінальне правопорушення від цивільно-правового, але ясно розрізняються навмисні і ненавмисні кримінальні і цивільні правопорушення, їх суб'єктивна сторона, наслідки умисної та необережної вини, прямого і непрямого умислу. Про це свідчать, наприклад, статті, де йдеться про злісне, необережне, випадкове банкрутство (ст. ст. 54, 55 РП). Певні риси правонаступництва мають і сучасні правові норми, сформульовані законодавцем. Так, Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України, деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році» (№ 1791-VIII від 20.12.2016 р.) вніс зміни у ставки податків, рентної плати, права кредиторів та ін.

У часи Правди Руської ще не виділялися загальні засади, зміст і форма кримінального і цивільного провадження, предмети і методи процесуального врегулювання. Зрозуміло, давалось взнаки й відсутність досвіду розробки системи законодавства, спеціалізації кримінального і цивільного судочинства. І все ж Правда містить значну кількість правових норм, що регулювали порядок розслідування і судового провадження. Як і для джерел кримінального і цивільного процесуального законодавства України, такими джерелами для законодавця Правди були міжнародні договори, зокрема русько-візантійські договори 911, 944 і 971 рр., що відобразили норми візантійського і давньоруського права, а також усний Закон Руський, судова практика великих князів київських. Загальним для законодавця Правди і сучасного процесуального законодавства було й завдання — захист особи, суспільства, держави від

правопорушень, охорона прав та законних інтересів учасників кримінального та цивільного провадження, забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду.

Новий кримінальний процесуальний закон України називає органами досудового розслідування державні установи — слідчі підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів державного бюро розслідувань (ст. 39 КПКУ). А ще недавно, за радянських часів, КПК України 1960 р. називав органами досудового розслідування службових осіб. За часів Правди Руської ними визначались теж службові особи князя, але відповідно до звичаєвого права досудове розслідування міг вести як сам потерпілий, так і обрані судді общинного суду. За дорученням князя досудове розслідування, виконання рішень суду, збирання судових штрафів здійснювали вірники, мечники, емці, отроки. Причому норми Правди передбачають складну процедуру розшуку злодія або пропалого майна. Для забезпечення ефективності досудового розслідування використовувались такі укорінені традицією заходи, як «заклич», «звід», «гоніння сліду». За статтями 32, 34 РП у разі викрадення або зникнення холопа, коня, зброї чи одягу потерпілий мав оголосити про це «на торгу» (торговій площі). Якщо протягом трьох днів після «заклича» річ знаходилася у кого-небудь, то він вважався відповідачем, який повинен був повернути власникові вкрадену чи знайдену річ і сплатити штраф (очевидно, добровільно чи за рішенням суду). Власник-позивач може вдатись до «зводу» — скоріше за все зібрання представників місцевого населення, хто міг бути свідком або чув про факт крадіжки чи добросовісного придбання розшукуваної речі. Процедура зводу передбачалась як у межах населеного пункту (общини), так і за їх межами — «по землям», по ланцюжку купівлі-продажу розшуку позивачем або добросовісним відповідачем (ст. ст. 35–39 РП). Власник краденого мав право і «гоніння сліду» у пошуку злочинця, процедура якого передбачалась ст. 77 РП. На суді він виступав як заявник чи позивач і надавав докази.

Значна увага в Правді приділена правам та обов'язкам потерпілого. Як і за ст. 55 КПКУ, потерпілим за давньоруським законом виступає особа, якій кримінальним правопорушенням завдано фізичної, моральної та майнової шкоди. Якщо внаслідок такого правопорушення настала смерть особи, то за ст. 1 КП і ст. 1 РП право помсти або право на «головництво» поширюється на близьких родичів чи членів сім'ї такої особи. За ч. 6 ст. 55 КПКУ право подання заяви про залучення до провадження як потерпілого поширюється на одну особу з їх числа, а за відповідним клопотанням — потерпілими може бути визнано кілька осіб. Право кровної помсти родичів вбитого залишилось у далекому минулому.

Закономірно, що права потерпілого значно розширені у сучасному вітчизняному законодавстві. У феодальній Київській державі права потерпілого визначались передусім його соціальним статусом, належністю до княжих людей, проте враховуються і захищаються інтереси смерда, закупа, холопа, жінок-вдовиць,

дітей. Застосування належної правової процедури вимагали й норми Правди. Так, за статтями 2, 30 КП; 29 РП потерпілий міг не пред'являти суду докази при наявності явних ознак його побиття. Він мав право на відшкодування заподіяної шкоди – власності, здоров'ю чи гідності (ст. ст. 3–18, 29–31, 35–37 КП; 23–38 РП та ін.), вимагати повернення належного йому майна, грошей (ст. ст. 53, 54, 85 РП та ін.), вимагати від відповідача разом з'явитися на звід, де останній був зобов'язаний пояснити походження придбаної ним речі або ж виставити поручника (ст. 14 КП; 36–39 РП). Як і потерпілий за ч. 1. п. 3, 10, ч. 2 п. 3, ч. 3 п. 2 КПКУ, заявник за ст. 60 КПК – потерпілий, заявник за Правдою мали досить широке коло прав у судовому провадженні. Він мав право брати безпосередню активну участь в усіх процесуальних діях – на стадії досудового слідства, у судовому розгляді: виставляти свідків, пред'являти речові докази, брати участь у їх перевірці тощо.

Поряд з наділенням потерпілого широким колом прав, закон покладав на нього й деякі обов'язки. Так, не можна було повернути свою впізнану річ без підтвердження зводом (ст. 14 КП), потерпілий не міг повернути свої гроші, віддані під проценти, мед з умовою надбавки, якщо не мав свідків (ст. 50 РП). Про обов'язки принесення присяги, додержання строків повернення свого майна, сплати судового мита та інші йдеться в низці інших статей Правди (ст. ст. 34–36, 48, 51–53, 87 РП).

Злочинність у всі часи визнавалася однією з найгостріших проблем держави та суспільства. Законодавець у Правді передбачив права і обов'язки підозрюваного і обвинуваченого (ст. ст. 37–39, 47, 49), захист інтересів цивільного позивача, якому кримінальним правопорушенням було завдано майнової шкоди, і цивільного відповідача, в тій чи іншій мірі – їх права і обов'язки (ст. 14 КП; ст. ст. 21, 22, 29, 31, 37, 39, 47–49 РП та ін.). Законодавець оперативно реагував на соціально-економічні процеси, гострі соціальні конфлікти, розробив свій суддебник для практичного застосування суддями княжого суду, значна частина цього суддебника містили норми процесуального права. Характерною особливістю давньоруського кодексу є те, що більшість цих норм визначали права і обов'язки заявника, цивільного позивача, процедуру і форми розшуку злочинця чи майна, визначення розміру заподіяної шкоди, штрафів на користь князя, процесуальних витрат.

Правда Руська теж передбачала змагальність сторін та свободу подання ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, здійснення захисту підозрюваним або обвинуваченим, позивачем або відповідачем чи їх представником. Кожен з них користувався, очевидно, однаковим обсягом процесуальних прав. Закон передбачав використання показання свідків у кримінальному і цивільному провадженнях, свідчення яких могли використовувати на суді обидві сторони. У його статтях (ст. 30 КП; 29, 47, 85 РП) обумовлено випадки обов'язкового використання показів свідків (при оскарженні побоїв без явних ознак, купівлі краденого майна, надання грошової позики). Цікаво, що у статтях 66, 85 РП сформульовано диспозицію, за якої

не можна посылатись на свідчення холопа, а при необхідності слід посылатись на свідчення боярського тіуна. Аналогічний дозвіл передбачають і статті 65, 207–208 КПКУ для працівників правоохоронних органів, які здійснювали безпосередньо слідчі дії або оперативно-розшукову діяльність, особи, які здійснювали законне затримання підозрюваного у скоєнні злочину. Даниною нормі звичаєвого права є статті Правди, де йдеться про заздалегідь визначену кількість «видоків». Архаїзмом також є і такий вид доказів, як «божий суд» — випробування розпеченим залізом чи водою, судовий поєдинок, судова присяга іменем Бога. Проте очевидним є й те, що законодавець надавав важливого значення доказам і доказуванню в кримінальному і цивільному провадженнях, фактам і обставинам розглядуваних княжим судом справ.

У Правді суб'єктами доказування виступають княжий суд і його службові особи, а також обвинувачений, його представник, потерпілий та інші суб'єкти, зацікавлені у результатах вирішення справи. За ст. 18 РП «О поклепнеи вире» звинувачений у вбивстві за підозрою мав право виставити сім свідків, які могли спростувати звинувачення. Ця процесуальна норма в частині кількості свідків не поширювалась на іноземців, які мали виставити для спростування звинувачення лише двох свідків. Той, хто відведе від себе підозру у вбивстві, говорить наступна стаття, сплачує судовому чиновнику (мабуть за виклик свідків і правову допомогу) гривню, а той, хто звинувачував — другу гривню та судове мито. Якщо ж обвинувачений не знайде свідків, то йому належало пройти випробування розпеченим залізом (ст. 21 РП). У справах про крадіжку, якщо позов не менше півгривні золотом, то обвинувачений, не надавши доказів на своє виправдання, насильно піддавався теж випробуванням залізом. За позовом з меншим грошовим відшкодуванням обвинувачений випробовувався водою. Якщо він не обпікся і не потонув, то одержував виправдальний вирок (ст. 22 РП). Такі жорстокі процесуальні норми відповідали давнім процесуальним звичаям і не скоро стали архаїчними.

Захищаючи державні інтереси, попереджаючи корупцію серед судових чиновників, законодавець Правди ретельно прописав розміри процесуальних витрат. Причому їх види загалом, як не дивно, збігаються з визначеними у ст. 118 КПКУ. У давньоруському кодексі (ст. 42 КП, ст. ст. 9, 10 РП) ще Ярославом Мудрим сформульовано «установлення для вірника» — оплати (грошової і натуральної) послуг вірника і його помічника-отрока або метельника в разі прибуття їх у судових справах у віддалені населені пункти. Тут передбачено відшкодування місцевим населенням витрат, пов'язаних з їх прибуттям («ссадна гривня»), їх харчуванням і кормом для чотирьох коней, розмір оплати послуг чиновників. Стаття обмежує тижнем їх перебування в населеному пункті, щоб попередити їх можливі зловживання. Правда чітко регламентує відчислення з сум штрафів-«продаж» на користь князя, церкви, мечника (судового чиновника), ємця (збирача штрафів) (ст. 41 КП, ст. 10 РП), судове мито за правову допомогу (ст. ст. 20, 107, 109 РП), судові витрати, включаючи вартість пергаменту, зберігання штрафів (ст. 74 РП). За Правдою процесуальні витрати

відшкодовувалися не лише обвинуваченим після обвинувального вироку, але й виправданим, а судове мито — заявником чи позивачем.

Статтями Правди Руської регулювалися й особисті немайнові й майнові відносини. Вони засновувались на юридичній нерівності та майновій самотійності особисто вільних людей. Закон передбачав їх право звернення до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Способами захисту цивільних прав та інтересів у Правді виступають: визнання права; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, що існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; відшкодування майнової і моральної шкоди.

Починаючи зі ст. 1 КП, законодавець передбачав можливість відшкодування (окрім права на кровну помсту) найближчим родичам вбитого моральної шкоди. Підставою відповідальності за завдану моральну шкоду в КП і РП є неправомірна дія особи, яка її завдала, і відшкодування нею заподіяної шкоди. Тут передбачено розміри грошового відшкодування у разі завданого каліцтва, поранень (ст. ст. 5–7 КП; ст. ст. 27, 28, 30 РП). Розширена Правда передбачає й самозахист своїх цивільних прав від протиправних посягань. Великої уваги законодавець надає захисту цивільних прав і інтересів вільного населення. Особі, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, мала право на їх відшкодування. Так, якщо хто візьме коня, зброю чи одягу, а хазяїн згодом пізнає їх, то він мав право повернути їх і вимагати винагороду (за матеріальну і моральну шкоду) — 3 гривні за ст. 13 КП. Відшкодування збитків від майнової шкоди передбачають статті 13–17, 29, 31–37, 39–40 КП; 57, 58, 64, 69, 70, 75–77, 79–84, 89, 112–115, 120, 121 РП. Збитками тут є втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням, пошкодженням або викраденням речей, навіть упущена вигода (ст. ст. 37, 38, 47, 99, 113). Відшкодування збитків передбачено не лише в повному обсязі, але деякі статті передбачають й відшкодування моральної шкоди і сплату штрафу князю за майновий злочин. Злісне знищення майна каралось законом вищою мірою покарання — поток і пограбування, позбавлення караного цивільних прав (ст. ст. 7, 35, 83 РП). Великий розмір штрафу передбачався за знищення знаку власності, межі земельної ділянки (ст. 34 КП; ст. ст. 71–73 РП).

На нашу думку, в статтях Правди, де йдеться про правопорушення, що посягають на власність, дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, знищення межових знаків, порушення правил торгівлі, порядку проведення розрахунків тощо, законодавець розглядав їх як такі, що за своїм характером тягнуть за собою не лише кримінальну чи цивільну, але й, за смыслом, адміністративну відповідальність у вигляді стягнення штрафу на користь князя. Адже такі протиправні дії посягали на власність, права власників, а тим самим й на громадський порядок, встановлений порядок управління. Сьогодні вище названі правопорушення і відповідальність за них передбачені законодавством України про адміністративні правопорушення, зокрема КУпАП (див., наприклад, ст. ст. 51, 56, 155, 1551, 164(15) та ін.), вперше передбачені Ярославом Мудрим.

За статтями Правди будь-яка вільна особа мала право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. Як видно, моральна шкода тут полягає: у приниженні честі та гідності потерпілого, у фізичному болю та стражданнях, ушкодженні здоров'я (удар мечем плиском чи руків'ям, батоном чи жердиною, мисливським рогом чи чашею, за висмикнутий вус чи волосся з бороди (ст. ст. 2–9 КП; 23–31, 67, 68 РП). При визначенні розміру відшкодування моральної шкоди законодавець враховував не лише вимоги розумності і справедливості, але й норм звичаєвого права. Так, за відсічений палець постраждалому належала винагорода у 3 гривні, а за висмикнутий вус чи волосся з бороди – 12 гривень. Таким чином, «за образу», за шкоду честі та гідності належало сплатити потерпілому більше у чотири рази, ніж за втрату пальця.

Як вважає один із знавців кримінального права, роздуми про кримінальну відповідальність за образу чи наклеп повертають нас до дискусії про можливість відновлення передбаченої відповідальності за статтями 125 і 126 КК України 1960 р. [10, с. 212].

У давньоруському кодексі передбачено норми про опіку і піклування (ст. ст. 98–106 РП). У них ідеться про опіку над малолітніми дітьми, захист їх майнових інтересів, права і обов'язки опікуна, про управління майном опікуваних, обов'язок піклування батьків про дітей, а дітей – про батьків. Отже, Правда містить і норми, що регулюють сімейні відносини, особисті немайнові та майнові права і обов'язки батьків, дітей, родичів. Схожість юридичних та соціальних цілей вище вказаних статей Правди, їх нормативного змісту і сьогоdnішнього СК України (ч. 2 ст. 1, ст. 2 та ін.) – свідчення позачасової стійкості їх джерела – звичаєвого права, традицій і культури народу, впливу на них канонів християнської віри, сучасного правового, демократичного і соціального прогресу в Україні.

З видів особистих немайнових прав, за смислом статей Правди, виділяються право на життя, право на охорону здоров'я, право на свободу та особисту недоторканність, право на повагу до гідності та честі, право на недоторканність житла. Вони й сьогодні є засадничими, відповідними Конституції України і ст. 270 ЦКУ і не є вичерпними. За Правдою цивільних прав і обов'язків були позбавлені залежні верстви населення (раби, челядь, холопи), майнові інтереси яких захищались їх господарями. Окремі цивільні права і обов'язки мали жінки, дорослі сини і дочки, якщо вони проживали з одним із батьків.

Значне місце в Правді займають норми зобов'язального права, сформульовані відповідно до тодішніх звичаїв ділового обороту. Тут ідеться про терміни виконання зобов'язання та правові наслідки в разі їх порушень (ст. ст. 47, 51, 53, 54 РП), черговість погашення вимог за грошовим зобов'язанням (ст. 55 РП), проценти та їх розмір за користування чужими грошовими коштами (ст. ст. 50, 51, 53 РП), права та обов'язки боржника (ст. ст. 47, 54, 55, 117, 119 РП), кредитора та солідарні інтереси кредиторів (ст. ст. 48, 51, 52–55, 59, 60 РП), про зобов'язання сторін при купівлі-продажу (ст. ст. 55, 117, 119,

120 РП), солідарні зобов'язання членів верви (ст. ст. 7, 8 КП; ст. 8 РП), права позичкодавця і покладавця (ст. ст. 49, 50, 111, 116 РП). Законодавець вирізняв три види банкрутства купців — банкрутство без вини (внаслідок стихійного лиха, аварії судна, пожежі або розбійного нападу), з вини самого купця і злісне банкрутство, за що винний «продавався на торгу» (ст. ст. 54, 55 РП). Князь Ярослав і Ярославичі прагнули врегулювати відносини між господарями вотчин і залежними верствами населення, передбачивши правові наслідки і санкції за порушення «ряду» (договору) між ними (ст. 16 КП; ст. ст. 56–64, 111, 116–121 РП).

Правда Руська містить і норми спадкового права. Згідно з її статтями, види спадкування здійснювалися за заповітом або за законом. Юридична нерівність спадкодавців (смердів, бояр, дружинників) визначала як саму спадщину, так і спадкоємців (князя чи родини). Так, спадщина бездітного смерда переходила до князівської казни, а бояр чи дружинників, навіть за відсутності синів переходила до дочок (ст. ст. 90–91 РП). Правда визначила майнові права та обов'язки спадкоємців — вдови, синів, незаміжніх дочок спадкодавця (ст. ст. 92–95, 101–106 РП). Помітне піклування законодавця про збереження господарства спадкоємця, майнових інтересів спадкоємців, а тим самим — і інтересів держави.

Давньоруський закон визначав право вільних людей на звернення до суду за захистом, у тому числі — закупа (ст. 56 РП). Способами захисту, які застосовувалися княжим судом, за змістом і змістом його статей було визнання права, визнання правочину недійсним, припинення дії, яка порушувала право, відновлення становища, яке існувало до порушення, примусове виконання обов'язку в натурі, зміна або припинення правовідношення, відшкодування збитків, моральної шкоди (ст. ст. 14–16, 18 КП; 31, 32, 36–40, 48, 52, 56, 77 РП та ін.). Такі ж способи захисту при здійсненні правосуддя встановлені й ст. 4 ЦПК України. Зрозуміло, крім зазначених, сучасний закон передбачає й інші способи захисту цивільних прав. Це підтверджує й Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення державної реєстрації прав на нерухоме майно та захисту прав власності» (№ 1774-VIII від 06.12.2016 р.), який вніс зміни в т.ч. і до ККУ (ст. 131) та ЦК України (ст. 126 ч. 1 та ст. 148 ч. 1)

Як уже зазначалося, давньоруський закон передбачав змагальність і рівність сторін у судовому процесі (ст. ст. 20, 35, 36, 38, 39, 47, 62 РП та ін.), право позивача і відповідача на правову допомогу, участь у справі представника (ст. ст. 14 КП; 18, 56 РП), свідків (ст. ст. 2 КП; 18, 20–22, 29, 37, 47, 52, 85 РП), належність доказів (ст. ст. 2 КП; 29, 35–37, 77, 85 РП), сплату судового мита за судові витрати (ст. ст. 41, 42 КП; 9, 20, 74, 86, 87, 107, 109 РП), судової присяги (ст. ст. 10 КП; 31, 37, 47, 49 РП), процесуальні права та обов'язки іноземців (ст. ст. 11 КП; 18, 31 РП). Ці статті теж знаходять аналогію в регулятивних і охоронних нормах ЦПК України (ст. ст. 3, 4, 12, 31, 50, 57–58, 63, 65, 79, 84 ЦПКУ та ін.), адже основною метою кримінального і цивільного судочинства був і залишається захист порушених прав і свобод, інтересів людини, держави.

Висновки. У статтях Правди Руської знаходимо норми про злочини і покарання, норми, що захищали цивільні права та інтереси, особисті майнові і немайнові права, право власності, норми про опіку і піклування, зобов'язального права — про договірні зобов'язання, позички, зберігання, позику і кредит, норми спадкового права, які стали сьогодні статтями, главами і розділами ЦК України. Вони й зараз складають основний зміст Цивільного і Цивільно-процесуального, Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України, розвинені і збагачені нинішніми суспільними відносинами, нинішнім законодавцем і юридичною думкою.

Отже, історичний тип Правди Руської і сучасної вітчизняної системи законодавства, незважаючи на минуле тисячоліття, відображає загальне — національні традиції в праворозумінні, еволюцію правосвідомості і культури народу, засади гуманізму, принципи верховенства права, законності, поваги до людської гідності та ін. Саме вони відображають наступність у правовій системі України, започаткованої звичаєвим правом Київської Русі, Правдою Ярослава Мудрого.

Право і демократія, як зазначали автори п'ятитомника «Правова система України: історія, стан та перспективи», виступають тим життєдайним середовищем, у якому може нормально формуватись, функціонувати і розвиватись правова система України, втілюючи в собі такі фундаментальні цінності, як верховенство права, пріоритет прав і свобод людини і громадянина, конституціоналізм, законність, гуманізм [1, с. 685]. А це неможливо без удосконалення самої правової системи, без утвердження в ній тих правових принципів, які почали формуватись і закладатись за часів Ярослава Мудрого, в його Правді Руській.

Список літератури

1. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Харків : Право, 2008. Т. 1 : Правова система України: від Руської Правди Ярослава Мудрого до сучасності. С. 222–506.
2. Кримінальний кодекс України : відп. офіц. тексту. Харків : Право, 2020. 264 с.
3. Кримінальний кодекс України з постатейним коментарем, висновками Верховного Суду України / Упоряд. С. Г. Тумаков. Харків : Право, 2019. 792 с.
4. Цивільний кодекс України : відп. офіц. тексту. Харків : Право, 2020. 448 с.
5. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : у 2 т. / відп. ред. В. Г. Ротань. Харків : Фактор, 2010. Т. 1. С. 92 ; Т. 2. С. 597–599.
6. Демиденко Г. Г., Ермолаєв В. М. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства : навч. посіб. Харків : Право, 2017. 392 с.
7. Аристотель. Етика. Політика. Риторика. Категорії. Минск : Литература, 1998. С. 415, 421.
8. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века : вступ. ст., пер., комм. Е. Э. Липшиц. Москва, 1965. С. 72, 188–189.
9. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде. Москва : Юридическая литература, 1988. 176 с.
10. Радутний О. Е. Новітній погляд на Правду Руську Ярослава Мудрого. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4 (79). С. 210–214.
11. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / передм. О. Сліпушко, В. Яременко. Київ : Дніпро, 2001. Т. 1: X–XV ст. С. 173–185.

12. Толочко О. П. Краткая редакция Правды Русской: происхождение текста. Киев, 2009. 135 с
13. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. Харків : Право, 2016. Т. 1: Історія держави і права України. С. 649–653.
14. Демиденко Г. Г., Єрмолаєв В. М. Київська Русь: пам'ятки права (X–XIII ст.): тексти, переклади, коментарі : навчальний посібник. Харків : Право, 2020. 224 с.

References

1. Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy. (2008). (Vols. 1–20); Vol. 1: Pravova systema Ukrainy: vid Ruskoj Pravdy Yaroslava Mudroho do suchasnosti. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
2. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. (2020). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
3. Kryminalnyi kodeks Ukrainy z postateinym komentarem, vysnovkamy Verkhovnoho Sudu Ukrainy: S. G. Tumakov (Ed.). (2019). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
4. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy. (2020). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
5. Naukovo-praktychnyi komentar do tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy. (Vols. 1–20); Vol. 1, 2. (2010). Kharkiv: Faktor [in Ukrainian].
6. Demydenko, H., Yermolaiev, V. (2017) Pravda Ruska Yaroslava Mudroho: pochatok vitchyznianoho zakonodavstva. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
7. Aristotel' (1988). Aristotel'. Jetika. Politika. Ritorika. Kategorii. Minsk [in Belarus'].
8. Jekloga, E. (1965). Vizantijskij zakonodatel'nyj svod VIII veka. Moscow [in Russian].
9. Sverdlov, M. (1988). Ot Zakona Russkogo k Russkoj Pravde. Moscow: Juridicheskaja literatura [in Russian].
10. Radutnyi, O. (2014). Novitnii pohliad na Pravdu Rusku Yaroslava Mudroho. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy – Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 4 (79), 210–214 [in Ukrainian].
11. Tysiacha rokov ukraïnskoï suspilno-politychnoi dumky. (2001). (Vols. 1–20); Vol. 1: X–XV st.peredm O. Slipushko, V. Yaremenko. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
12. Tolochko, O.P. (2009). Kratkaja redakcija Pravdy Russkoj: proishozhdenie teksta. Kiev [in Russian].
13. Velyka ukraïnska yurydychna entsyklopediia. (2016). (Vols. 1–20); Vol. 1: Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. V. Ya. Tatsii (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
14. Demydenko, H.H., Yermolaiev, V.M. (2020). Kyivska Rus: pam'iatky prava (X–XIII st.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Ermolaev V. N., Doctor of Law, Professor, Director of the Institute of Postgraduate Education, Yaroslav Mudryi National Law University, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Kharkiv.

e-mail: iposvita@nlu.edu.ua ; ORCID 0000-0002-3305-6591

The principles of “Truth Russian” continue to live in the law of modern Ukraine

The law of modern Ukraine has its origins in common law and princely legislation, judicial practice in Kievan Rus. In Russian Truth, begun by Yaroslav the Wise, these sources of law allowed the legislator to formulate in the first domestic code the rules that regulated new public relations in the Old Russian (ancient Ukrainian) state, restricted pagan customs, and improved the criminal and civil-procedural form of the judicial process. “Pravda” in Russia was understood as law, justice.

In the article, the author shows the importance of legal traditions, institutions, principles, laid down by the Russian Truth. So, with the expansion of the scope of private law, the role of the legal entity in the field of civil relations is growing. The ancient Russian and modern legislators equally consider protecting human life the most important task, it seems to take into account the objective side of the crime, follow the principles of the rule of law and the rule of law. True, Yaroslav excluded the death penalty from the list of punishments by the princely court, determined the aggravating circumstances of the crime, enshrined the

principle of inviolability of the person, provided for the protection of personal and property human rights. An appeal to the Russian Truth reveals national traditions in legal understanding, the foundations of humanism in law-making and law enforcement, and continuity in the legal system of Ukraine.

Keywords: True Russian; principle of law; private law; criminal and civil liability; protection of personal human rights; content and form of criminal and civil process; norms of inheritance; obligation; family law.

Рекомендоване цитування: Єрмолаєв В. М. Принципи «Правди Руської» продовжують жити в правовій системі сучасної України. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 150. С. 33–52. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.150.207165>.

Suggested Citation: Ermolaev, V.N. (2020). The principles of “Truth Russian” continue to live in the law of modern Ukraine [Pryntsypy «Pravdy Ruskoï» prodovzhuiut zhyty v pravovii systemi suchasnoi Ukrainy]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 150, 33–52*. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.150.207165> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 03.07.2020 р.